

Arkeoloji ve Dinler Tarihi İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

► Araştırma makalesi / Research article

Serap ÖZDÖL KUTLU

Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Anabilim Dalı / Prof. Dr., Ege University, Çeşme Faculty of Tourism, Department of Tour Guidance | ROR ID: [02eaafc18](https://orcid.org/0000-0002-2414-344X) | İzmir, Türkiye

ORCID: [0000-0002-2414-344X](https://orcid.org/0000-0002-2414-344X) | serap.ozdol.kutlu@ege.edu.tr

Atf: Özdöl Kutlu, Serap. "Arkeoloji ve Dinler Tarihi İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme". *Milel ve Nihal* 21/2 (2024), 141-159.

Öz

Arkeoloji ile dinler tarihi artık birbirlerine daha yakınlaşan iki bilim dalıdır. Özellikle de ülkemizde Göbeklitepe ve çevresindeki diğer Neolitik Çağ yerleşmelerinde ortaya çıkarılan zengin ve karmaşık sembolik eserler, anıtsal kutsal yapılar, ölüm uygulamaları, topluluğa ait standartlaşmış ayinsel düzenlemeler ve yerleştirmeler ile bu yakınlık adeta bir zorunluluk haline gelmiştir. Yaklaşık on iki bin yıl öncesinde başlayan Neolitik Çağ'da yerleşik yaşamı başlatan temel motivasyon kaynağının sosyal çevre, psiko-kültürel olgular, sembolik ve bilişsel dönüşümler ve dini ideolojiler olduğu ve bu çağda sistemli dinsel inançların varlığı çok sayıda arkeolojik bulgu ile anlaşılmıştır. Söz konusu keşifler arkeoloji ile dinler tarihi alanlarını birbirine daha fazla yaklaştırmaya başladığına da, hala ilişkinin ve karşılıklı veri akışının istenilen düzeye geldiği söylenemez. Makale, arkeoloji ve dinler tarihi alanları arasındaki derin ilişkiyi vurgu yapmak ve her iki cephe açısından bu yakınlığın inşasına engel olan bazı temel sorunsallardan bahsetmek istemektedir. Çalışma aynı zamanda, arkeolojik kanıtlar arasındaki mevcut dinsel unsurların sosyolojik ve antropolojik açıları yanı sıra doğrudan din bilimleri açısından da incelenmesi gerektiğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan örneğin taş aletler veya bitki ve hayvan kalıntılarını incelemek için "jeoloji ve biyoloji" gibi bilim dallarıyla ilgili bazı temel ve spesifik bilgileri öğrenmek durumunda kaldığımız gibi, dinsel kanıtları tanımlamak ve yorumlamak için de "dinler tarihi"nin engin dünyasına girmek zorunda olduğumuz gerçeği yine bu çalışmanın savları arasındadır. Diğer taraftan, din bilimlerinin de insanı maddesel, kültürel ve fiziksel kalıntılarıyla inceleyen arkeoloji ve antropoloji gibi bilim dallarının verilerini takip etmek durumunda olduğu açıktır. Makale, bu amaçlara yola çıkacak diğer bilimsel çalışmalarla kuramsal ve eleştirel bir yaklaşımla bir çıkış noktası oluşturabilmeyi ummaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Dinler Tarihi, Dinsel inançlar, Neolitik Çağ, Multidisipliner çalışma.

A Critical Evaluation on the Relationship between Archaeology and History of Religions

Cite as: Özdöl Kutlu, Serap. "A Critical Evaluation on the Relationship between Archaeology and History of Religions". *Milel ve Nihal* 21/2 (2024), 141-159.

Abstract

Archeology and the history of religions are now closer than ever. This closeness has become a necessity with the rich and complex symbolic finds, monumental sacred structures, death practices, standardized ritual arrangements, and installations of the society unearthed in Göbeklitepe and other Neolithic Age settlements around it in our country. It has been understood through many archaeological findings that the main motivation source that initiated settled life in the Neolithic Age, which started approximately twelve thousand years ago, was the social environment, psycho-cultural phenomena, symbolic and cognitive transformations, and religious ideologies. The existence of systematic religious beliefs was also detected in this period. Although these discoveries have begun to bring the fields of archeology and history of religions closer together, it cannot be said that the relationship and mutual data flow have reached the desired level. The article aims to emphasize the deep relationship between the fields of archeology and history of religions and to talk about some of the basic problems that prevent the establishment of this closeness on both fronts. The study also aims to draw attention to the fact that the religious elements among the archaeological evidence should be examined directly from the perspective of religious sciences as well as disciplines such as sociology and anthropology. Archaeologists need to learn the basic principles of the branch of biology and some specific information to examine some finds such as plant or animal remains unearthed during excavations. On the other hand, the fact that we need to penetrate the wide world of "history of religions" to define and interpret religious beliefs is among the arguments of this research. It is also clear that religious sciences must follow the data of branches of science such as archeology and anthropology, which study humans with their material, cultural, and physical remains. The study hopes to create a starting point with a theoretical and critical approach for other scientific studies that will set out for these purposes.

Keywords: Archaeology, History of religions, Religious beliefs, Neolithic age, Multidisciplinary study.

Giriş

Çalışmanın ana konusu, arkeoloji ve dinler tarihi alanları arasındaki yani bir bakıma insanlık tarihi ve inancın serüveni arasındaki derin ilişkiye vurgu yapmak ve bu yakınlığın inşasına engel olan bazı temel sorunsalları her iki cephe açısından örneklemeaktır. Araştırma verileri yazarın kendi arazi ve akademik deneyimleri, gözlemleri ve alan yazın bilgisine dayanmaktadır. Makale konuyu kuramsal yönden eleştirel bir bakış açısıyla ele almakta ve her iki bilim dalının ortak çalışma niyeti ve prensipleri belirlemesi yönünde bir yaklaşım ve farkındalık ortaya koymak istemektedir.

Ayrıca bu satırların yazarının uzmanlığına uygun olarak Orta Anadolu'daki Çatalhöyük ile Güneydoğu Anadolu'daki Göbeklitepe ve çevresindeki diğer Neolitik Çağ yerleşmelerinden elde edilen dinsel inançlarla ilgili kanıtlar her iki disiplin arasındaki ilişkiye referans olması açısından zaman zaman örnek olarak kullanılmıştır. Zira Neolitik Çağ'da söz konusu merkezlerde ve bölgelerde ortaya çıkarılan dinsel unsurlar, arkeoloji ve dinler tarihi alanlarını artık daha da yakınlaştırmaya ve karşılıklı veri alışverişi konusunda zorlamaya başlamıştır. Ancak çalışmanın temel konusu ve odağı Göbeklitepe kültüründe veya Neolitik Çağ'da dinsel inançları tanımlamak olmadığı için, konu ile ilgili arkeolojik kanıtlar ayrıntılı analizler ve tanımlamalara tabi tutulmadan genellemelerde bulunmak amacıyla kullanılmıştır. Zira konusu Neolitik Çağ'da dinsel inançlar olan başka makaleler söz konusu ayrıntılı analizleri, tanımlama ve görselleştirmeleri gelecekte mümkün kılacaktır.

Arkeoloji ile dinler tarihi alanları arasındaki mevzu bahis ilişki analiz edildiğinde; arkeoloji biliminin kazılar sonucu ortaya çıkardığı dinsel inançlarla ilgili kanıtları tanımlama, anlamlandırma ve aktarma güçlüğü çektiği anlaşılır. Bu sorunsalı çözümenin yolu, dinleri tarafsız bir biçimde inceleyen dinler tarihi bilim dalının tarihi-karşılaştırmalı, olgusal ve analitik metotları ve terminolojisine¹ vakıf olmaktan geçmektedir. Esasında bu durum karşılıklı bir alışveriştir ve özellikle yazı öncesi toplumlara ait dinsel inançları anlamamanın yolu da büyük oranda arkeolojiden geçer. Zira kaynak olarak daha çok yazılı belgeleri kullanan dinler tarihinde, yazı öncesi dönemleri araştıran arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan buluntular ve kontekstler önemli bilgi kaynaklarını oluşturacaktır.

Mircea Eliade, Ninian Smart ve ülkemizde Şinasi Gündüz insanlık tarihi ve kültürünü anlamamanın, dünya dinlerini incelemek ve anlamakla mümkün olduğunu ifade ederler². Antropolog Clifford Geertz ise dinin, kültürün hülasası olduğunu ifade ederek³, din, kültür,

¹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Tuğra Ofset, 2000); Ekrem Sarıkçıoğlu, *Din Fenolojisi, - Dinlerin Mabiyeti ve Tezahür Şekilleri -* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2002); Baki Adam (ed.), *Dinler Tarihi, El Kitabı* (İstanbul: Grafiker Yayınları, 2015); Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015); Mahmut Aydın - Şinasi Gündüz (ed.), *Din, İnanç ve Ritüel, Ekrem Sarıkçıoğlu'na Armağan* (İstanbul: Milet ve Nihal Yayınları, 2022); Şinasi Gündüz (ed.), *Dünya Dinleri* (İstanbul: Milet/Nihal Yayınları, 7. Baskı, 2023).

² Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1991); Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / Cilt I, Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2003); Mircea Eliade, *Arayış, Tarih ve Dinde Anlam*, çev. Cem Soydemir (Ankara: Doğu Batı Yayınları, Nisan 2017); Ninian Smart, *The Religious Experience of Mankind* (New York: Scribner, 1969), 3; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında, Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar* (İstanbul: Hikav Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, Kasım 2018), 11; Gündüz, *Dünya Dinleri*, 15.

³ Sibel Özbudun - Gülfem Uysal, *50 Soruda Antropoloji* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2012), 168; Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, Bir Giriş Metni*, çev. Tayfun Atay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004), 495-506.

arkeoloji ve tarih arasındaki derin ilişkiye vurgu yapmıştır. Eliade insanı en eski çağlardan başlayarak sembol üreten (*homo symbolicus*) ve dindar (*homo religiosus*)⁴ bir varlık olarak tarif eder. Ona göre insanoğlunun yaşamındaki ve doğadaki her olgu kutsal ve sembolik anlamlar içerir ve kutsallık yaşam ile kültürün her alanına etki eder. Eliade şöyle devam eder: “Kültürün en arkaik düzeylerinde, insan olarak yaşamak kendi içinde dinsel bir edimdir, çünkü beslenmenin, cinsel yaşamın ve çalışmanın kutsal bir değeri vardır. Başka bir deyişle, insan olmak –ya da daha doğrusu, insan haline gelmek– “dindar” olmak demektir”⁵.

Söz konusu ilişki ağını ve etkileşimi günümüzdeki pek çok geleneksel toplulukta ve aynı zamanda binlerce yıl önceki Neolitik toplumlarda açıkça gözlememiz mümkündür⁶. Örneğin, Melanezya ve Avustralya’nın geleneksel toplulukları gibi çok sayıda etnografik örnek bize bu tür kültürlerde “din”in bizzat kendisinin “kültür”ü oluşturduğunu göstermektedir⁷. Neolitik Çağ ile ilgili araştırmalar; din, kültür ve uygarlaşmanın önemli unsurlarından biri olan ekip-biçme arasındaki derin ilişkiyi hem arkeolojik kanıtlarla hem de Batı dillerindeki “cult”, “culture” ve “cultivate” sözcükleri arasındaki bağlantı dikkate alındığında etimolojik olarak da açıkça sergilemektedir⁸.

“Din” olgusu ve kavramının bizatihi kendisi ve dinin kutsal, sembol, inanç, topluluk, ayin, kutsal mekan, sunu ve kurban gibi öğeleri başta olmak üzere, ölüm ve mezar uygulamaları ve öteki dünya olgusu veya dinin kökeni teorileri ve aynı zamanda geleneksel dinler için kullanılan, ama zaman zaman tarihöncesi dinsel inançlar için de kullanmak zorunda kaldığımız şamanizm, totemizm, animizm ve atalar kültü gibi kavramlar tahmin edeceğimiz üzere arkeoloji ile din bilimlerini birbirine bağlar ve karşılıklı veri ve terminoloji alışverişi konusunda beraber yol almaya zorlar. Hele ki bu zorunluluk tarihöncesi dönemlerde özellikle de Neolitiğin erken safhasındaki yoğun sembolizm evresinde kendini daha da hissettirir. Zira çoğu dinler tarihçisine göre “din, sembollerden ibarettir ve dini anlamının yolu bu sembollerin anlamını çözmekten geçer”⁹. Dolayısıyla biz arkeologlar da görünüşe göre sembolik maddi kültürü çözmeye ve anlamaya çalışırken, yani semiyotik bilimini devreye soktuğumuzda¹⁰, aslında ilgili dönem kültürlerinin dinsel inançlarının dünyasına da girmiş oluruz.

Arkeolojik tecrübe bir bakıma dinler tarihi alanında dolaşmak gibidir. Ortaya çıkarılan mezarlar, tapınaklar, heykeller, resimler, kapacak ve hatta seküler amaçlı görünen Yunan dünyasındaki stadyumlar, tiyatrolar, meclis binaları gibi kamusal yapılar bile ya din/kutsal ile ilişkilidir veya doğrudan kutsalı sembolize etmek için yapılmıştır. Söz konusu sembolik ve sanatsal değeri yüksek maddi kültür unsurları, daha çok o uygarlıkların manevi dünyaları

⁴ Eliade, *Kutsal ve Dindışı*; Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1. Basım, 1992); Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 22; Eliade, *Arayış, Tarih ve Dinde Anlam*.

⁵ Eliade, *Arayış, Tarih ve Dinde Anlam*, 12.

⁶ Serap Özdöl-Kutlu, “Neolithic Age and Faith Tourism”, *Anatolian Landscape and Faith Tourism: Ancient Times to Present Conference Proceedings*, 25-28 Ağustos, 2022, Volume 1, ed. Muharem Tuna vd. (University of South Florida (USF) M3 Publishing, 2023); Serap Özdöl-Kutlu - Selcen Seda Türksöy, “Kültür Turizminde Tarih Öncesi Arkeolojik Yerleşmeler ve Göbeklitepe Örneği”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (Kasım 2021).

⁷ Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1990).

⁸ Serap Özdöl-Kutlu, “Erbaba’dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek ve Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel”, *Belleter* 293 (2018).

⁹ Eliade, *İmgeler Simgeler*; Adam, *Dinler Tarihi*; Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*.

¹⁰ Ian Hodder, “Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji”, çev. Selda Somuncuoğlu, *Arkeoloji Anahtar Kavramlar*, ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013).

hakkında bilgi verirler ve müzelerde sergilenmeye hak kazananlar da çoğu zaman bu tür eserlerdir. Dolayısıyla insanlığın kültürü ile sanat ve din anlayışının beraber yol aldığı ve adeta birbirlerine şekil verdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır¹¹.

İnsanlık tarihinde kültür, inanç, din ve sanat gibi unsurların birbirlerine koşut gelişikleri ve özellikle Neolitik kültürlerin gelişmesinde ve karmaşık toplumların ortaya çıkmasında “din” in büyük bir rol oynadığına dair kanıtlar her geçen gün artmaktadır¹². Görünüşe göre “uygarlığın” doğuşunda ve Neolitik Dönem’in (MÖ yak. 10 500/10 000 – 6000/5500)¹³ belli dinamikleri ve parametrelerinin oluşumunda insanlığın kutsala ilişkin ürettiği düşünceler ve dinsel inançlar başlıca etken olmuştur.

Ülkemizde 1960’lı yıllardan itibaren Çatalhöyük ve Çayönü gibi kazılarla başlayan, sonrasında Nevalı Çori, Hallan Çemi, Göbeklitepe ve Körtik Tepe¹⁴ gibi kazılarla devam eden, son üç yıldır ise Taş Tepeler Projesi¹⁵ ile sayıları giderek artan Anadolu Neolitik Çağ kültürlerini anlamaya yönelik arkeolojik çalışmalar, adeta yukarıda ifade ettiğimiz ilişkiler ağını ispatlarcasına, Neolitik kültürlerin inanç ve sembollerle şekillenmiş, anıtsal ve kutsal yapılarla cisimleşmiş, dünyevi ile uhrevi boyutların iç içe geçtiği ve neredeyse yaşamdan daha çok yaşam ötesine önem veren bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Neolitik Dönem’i anlamak, büyük ölçüde bu kültürlerin dinsel inançlarını ve sembollerini anlamakla mümkün gözüktüğü gibi dinlerin erken süreçlerini anlamanın da özellikle Neolitik Çağ’ı anlamakla ilişkili olduğu söylenebilir. Ancak şunu da kabul etmek gerekir ki, arkeolog C. F. Christopher Hawkes’in ortaya attığı “kavrama merdiveni”ne göre, en alt basamağa arkeolojik buluntuların en kolay yorumlanabilir olan “geçim ekonomisi”, sonra bir üst basamağa “sosyal ve siyasi kurumlar”, daha zor yorumlanabilir olan en üst basamağa da “dinsel yapı” yerleştirilerek, geçmiş yaşamların arkeolojik kanıtlarla en zor anlaşılan kısmının “din”

¹¹ Özdöl-Kutlu, “Neolithic Age and Faith Tourism”; Serap Özdöl-Kutlu, “Anadolu Dinler Tarihi”, *Anadolu Uygarlıkları*, ed. Mehmet Işık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Dekanlığı Yayınları, 2018-24, 7. Baskı).

¹² Ian Hodder (ed.), *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Ian Hodder, “The Role of Religion in The Neolithic of The Middle East And Anatolia with Particular Reference to Çatal Höyük”, *Paléorient* 37/1 (2011); Ian Hodder (ed.), *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); Ian Hodder (ed.), *Religion, History and Place in the Origin of Settled Life* (Boulder: University Press of Colorado, 2018).

¹³ Mehmet Özdoğan, “Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10,500–2000 bce)”, *The Cambridge World Prehistory*, ed. Colin Renfrew - Paul Bahn (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

¹⁴ Mehmet Özdoğan, *Güneydoğu Anadolu’nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu Sıra No.14, Tübitak Matbaası, 2003); Mehmet Özdoğan vd. (ed.), *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011); Mehmet Özdoğan vd. (ed.), *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011); Mehmet Özdoğan vd. (ed.), *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012); Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007).

¹⁵ KTB, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. “Taş Tepeler Büyük Dönüşümün Toprakları”. Erişim 20 Eylül 2023.

olduğunun altı çizilmiştir¹⁶. Esasen bu durum çok sayıda arkeolog tarafından da teyit edilmiştir¹⁷.

Arkeoloji ve Dinler Tarihi İlişkisi Açısından Sorunsallar

Arkeoloji ve din bilimleri arasındaki karşılıklı ilişkiye özellikle arkeoloji cephesinden baktığımızda; yakın bir zamana kadar bu ilişkinin yeterince önemsenmemesi, din olgusu karşısındaki kayıtsızlık ve hatta bazen doğrudan karşıtlık veya ortaya çıkarılan dinsel inançlarla ilgili kanıtlara anlam yüklemek için yüzeysel yorumlar yapılması, her iki alan arasındaki yakınlığın vücut bulmasına engel olmuştur. Ayrıca arkeolojik buluntular arasındaki dinsel inançlarla ilgili kanıtları ve olguları ifade edebilmek adına kullanılan terminolojinin oldukça yetersiz olması da önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır.

Aslında arkeolojinin bir bilim dalı olarak oluşmaya başladığı dönemde bile en önemli motivasyon kaynaklarından birinin tek tanrıcı Yakındoğu dinlerinin kutsal metinleri olması oldukça kayda değer bir süreçtir. Bu dönemde ilk kuşak araştırmacılar, Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerinde geçen yer, kişi ve olayların gerçekliklerini araştırmak ve tespit edebilmek için Yakındoğu coğrafyasında, özellikle de Filistin ve Mezopotamya topraklarında çalışmalar yapmaya başlamışlardır. XIX. yüzyılda ortaya çıkan bu çalışmalar arkeoloji tarihinde “Kutsal Kitap Arkeolojisi” (*Biblical Archeology*) olarak tanımlanır ve gerçekten de araştırmacılar bahsi geçen bazı yer, kişi ve olaylarla ilgili birtakım kanıtlara ulaşmışlardır¹⁸.

Aradan geçen onlarca yıl boyunca arkeoloji, tıpkı diğer bilim dallarıyla olduğu gibi, din bilimleri ile de farklı seyirler izleyen bir ilişki geliştirmiştir. Arkeoloji daha çok insanlığın çevresiyle kurduğu ekonomi ve geçim kaynakları ilişkisi, teknolojik gelişmeler ve fiziksel ve kültürel evrimle ilgilenen bilim dallarıyla yakınlığı ve dinsel inançlarla ilgili uzunca bir dönem kayıtsız kaldığı bir sürece yönelmiştir. Bununla birlikte XX. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte, yani daha çok süreçsel-sonrası, sembolik, bilişsel ve yorumlamalı arkeoloji gibi akımlarla insanın bilişsel ve ruhsal gelişmeler kateden bir varlık olduğu gerçeği ön plana çıkarılınca, birey ve toplumun doğaüstü ve kutsalla ilişkilerini anlamaya çalışan dinler tarihi alanı, arkeolojinin yakın markajına girmeye başlamıştır.

Arkeoloji cephesinde, özellikle yukarıda bahsi geçen akımların ortaya çıkışı ve etkisini göstermesiyle kült arkeolojisi, din arkeolojisi, ölüm arkeolojisi, sembolizm, ritüel, ölüm, büyü ve şölen uygulamaları gibi başlıklar ve içeriklerle ilgili çok sayıda dinsel inançlara yönelik çalışmalar yapılmıştır¹⁹. Ancak hâlâ arkeoloji ve din bilimlerinin arasındaki bu yakınlığın belli bir ilişki düzeyine gelmesi ile ilgili sorunlar etkisini korumaktadır.

¹⁶ Timothy Insoll, “Kült ve Din Arkeolojisi”, çev. Selda Somuncuoğlu, *Arkeoloji Anabtar Kavramlar*, ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013), 187.

¹⁷ Colin Renfrew, *The Archaeology of Cult* (London: Thames and Hudson, 1985); Colin Renfrew, “The Archaeology of Religion”, *The Ancient Mind*, ed. Colin Renfrew ve Ezra Zubrow (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Colin Renfrew – Paul Bahn, *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, çev. Gürkan Ergin (İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, 2017); Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*.

¹⁸ Mehmet Özdoğan, *50 Soruda Arkeoloji* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 7. Baskı, Ocak 2019); Renfrew – Bahn, *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, 74-5; Mark Wilson, *Biblical Turkey: A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor* (İstanbul: Ege Yayınları, 2020); Halil Temiztürk, “Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisinin Ortaya Çıkışı ve Metodolojik Tartışmalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 395-423.

¹⁹ Ian Hodder, *Symbols in Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Hodder, “Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji”; Hodder, *Religion at Work in a Neolithic Society*; Hodder, *Religion, History and Place in the Origin of Settled Life*; Renfrew, *The Archaeology of Cult*;

Diğer taraftan din bilimleri cephesinde ise çoğu bilim insanı uzun bir zaman boyunca “din” olgusunun tarihsel ve olgusal olarak araştırılması için yazı öncesi süreçle ilgilenmemiş ve yazıyı kullanan toplulukların yazılı belgelerini ve bazı etnografik geleneksel toplulukların kültürlerini ve dinsel inançlarını en önemli bilgi kaynağı olarak görmüşlerdir. Neolitik Çağ bile ülkemizdeki yeni arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı dinsel inançlarla ilgili kanıtlarla dinler tarihinin kadrajına çok yakın bir zamanda girebilmeyi başarmıştır²⁰. Halbuki arkeolojinin ortaya koyduğu kanıtlara bakıldığında, yaklaşık 3 milyon yıllık bir insanlık tarihinde, bu tarihin hemen hemen %99.9'luk bir kısmını oluşturan tarih öncesi yani yazı öncesi (Prehistorik) bir dönem söz konusudur. Arkeoloji, insan ve kültürünü “alet” yapma yani “homo faber” özelliği ile başlatır. Arkeoloji ve antropolojinin bugün için ortaya koyduğu bulgulara göre bu aletleri yapan insan türlerinin çoğu zaman içinde yok olmuştur ve hayatta kalmayı başaran tek bir tür olarak tüm insanlık “Homo Sapiens Sapiens” insan türünü temsil eder. Çoğu arkeolog Prehistorik aletleri “işlevsel” görür. Ancak son dönem arkeoloji akımlarından olan süreçsel-sonrası arkeoloji ile birlikte örneğin balta gibi bir aletin bile hem işlevsel hem de gücü ve iktidarı temsil eden sembolik bir yönü yani manevi ve dünyevi iki işleve aynı anda sahip olabileceğini öne süren anlayışlar belirmeye başlamış²¹ ve bu şekilde ortaya çıkarılan arkeolojik nesnelere bakış açıları ve yorumlamalar da değişmiştir. Ölü gömmeye ilişkin arkeolojik veriler en azından Orta Paleolitik Çağ'a kadar geriye gitmekte ve hatta bazı arkeolojik çalışmalar Alt Paleolitik Çağ'da ölümlere ve ölüme belli bir anlam yüklediğini göstermektedir²². Alt Paleolitik Çağ'da ateşin kontrol altına alınması, avcılık ve alet kullanımının bile dinsel öğeler içerdiğini ifade eden dinler tarihçileri de mevcuttur²³.

Diğer taraftan din bilimcilerinin büyük bir çoğunluğu ile ilgili bir diğer eleştiri konusu da insanlık tarihinin arkeolog ve antropologlar tarafından tespit edilen ve yorumlanan uzun kültürel ve fiziki evrimsel sürecine kayıtsız kalmaları ve uzak geçmişte bulanık bir süreç olarak görmeleridir. Dinin kaynağına ilişkin tartışmalara “din, kutsal inancı insanda en baştan itibaren, yani insanlık tarihinin ilk dönemlerinden başlayarak mevcuttur” diyerek zaten ispatlanamayacağını bildiğimiz metafizik bir konuyla ilgili oldukça kesin bir yaklaşım sergilemeleri²⁴, ancak diğer taraftan insanlık tarihi ve kültürünün bu ilk dönemlerinin ne

Renfrew, “The Archaeology of Religion”; Jacques Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, çev. Trevor Watkins (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Timothy Insoll (ed.), *Archaeology and World Religion* (London: Routledge, 2001); Timothy Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion* (London: Routledge, 2004); Timothy Insoll (ed.), *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion* (New York: Oxford University Press, 2011); Ali Metin Büyükkarakaya – Elif Başak Aksoy (ed.), *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları* (İstanbul: Ege Yayınları, 2019); Tara Ingman – Rana Özbal, “Ölüm Arkeolojisinde Kuramsal Yaklaşımlar”, *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*, ed. Ali Metin Büyükkarakaya ve Elif Başak Aksoy (İstanbul: Ege Yayınları, 2019); Çiğdem Atakuman (ed.), *Arkeolojide Ritüel ve Toplum* (İstanbul: Ege Yayınları, 2019).

²⁰ Bilal Toprak, *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe, Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2. Baskı, 2022); Bilal Toprak, “Gordon Childe Arkeolojisinde Dinin Problematik Rolü”, *Mukaddime* 13/2, (2022).

²¹ Ian Hodder, “Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji”, çev. Selda Somuncuoğlu. *Arkeoloji Anahtar Kavramlar*, ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013); Hodder, “Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji”; Özdöl-Kutlu, “Erbaba'dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek ve Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel”.

²² Neyir Kolankaya-Bostancı, “Paleolitik Çağ'da Ölüm ve Sembolizm”, *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*, ed. Ali Metin Büyükkarakaya ve Elif Başak Aksoy (İstanbul: Ege Yayınları, 2019).

²³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*.

²⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 19; Gündüz, *Dünya Dinleri*, 16.

kadar eski olduğunu ifade etmeyip, yaklaşık 3 milyon yıllık bu uzak geçmişi muallakta bir süreç olarak görmeleri kronolojik ve tarihsel bilgi ve perspektif eksikliği yaratmaktadır. Bu durumun nedenleri; arkeolojik verilerden yeterince yararlanmamaları, bu verilerle yapılan değerlendirmelere güvenmemeleri veya şüpheci yaklaşımları ya da evrim / ilk insan / “Âdem” tartışmalarının konuyu ve dönemleri kesin biçimde ele almalarına ket vurması olabilir. Aslında ilahiyatçılar da kutsal metinlerde ilk insan olarak tanımlanan “Âdem” konusunu ayrıntılı olarak tartışmışlar ve farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir²⁵. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi, insanlık tarihinin bu uzun Prehistorik sürecinde bugün var olmayan insan türlerinin yaşadığı dönemler vardır. Bu durumda ilk insan kimdir? Ancak diğer taraftan eğer dinler tarihçilerinin iddia ettiği gibi, insan en başından itibaren veya en eski insandan başlayarak dindar ise, o halde bu uzak ve uzun geçmişe kayıtsız kalınması veya bulanık bırakılması beklenemez. Bir başka deyişle, din bilimcilerinin de arkeoloji ve antropoloji gibi sosyal bilimlerin ve genetik ve biyoloji gibi fen bilimlerinin verilerinden kültürel ve fiziksel gelişim ve değişim konusunda yeterince yararlanmaları gerekmektedir.

Din bilimleri cephesinden bir diğer sorunsal da büyük bir kısım din bilimcisinin ilk insan / en eski insan ve insanın tarihsel ve kültürel gelişimi gibi konuları kutsal kitapların aktardığı şekliyle yani “literal” olarak kabul edip, meal ve tefsirlerinde bu şekilde aktarmaları, herhangi bir sembolik ve mecazi bir anlam aramadan yorumlamalarıdır. Dinler tarihi veya din bilimcilerinin aksine daha çok dini bilimlerde gördüğümüz kutsal metinlere karşı sergilenen bu “literal bakış açısı da insanlığın dini tecrübesini anlamakta bir sorun olarak görülebilir. Zira kutsal kitapların birer tarih kitabı gibi algılanıp, tüm metnin yalnızca lafzi olarak yorumlanması tarihsel ve arkeolojik verilerle örtüşmeyebilir. Buna karşın bazı mecazi yorumlamalar bazı tarihsel gerçekliklerde karşılık bulabilir.

Arkeoloji ve dinler tarihi ilişkisini hayata geçiren bazı bilim insanları: Her iki bilim dalından bu ilişki ağı konusunda çalışmaları temel oluşturan bilim insanlarından bazılarını burada zikretmek gerekir.

Din ve kült arkeolojisi gibi kavram ve içerikleri özellikle bilişsel arkeoloji temelinde ilk ele alan arkeologlardan birisi Colin Renfrew olmuştur. Yaklaşık aynı tarihlerde ünlü arkeolog Jacques Cauvin’in Yakınoğu Prehistoryası üzerine yaptığı arkeolojik çalışmalar sonucunda kaleme aldığı “Neolitik Çağ’da sembollerin devrimi ve dinin doğuşu” konulu eser, hem insan zihnindeki dönüşümlere atıf yapmış hem de arkeoloji literatürüne ve içeriğine dinsel inançlar ve düşünceleri dahil etmiştir. Yine arkeoloji kökenli ama dinler tarihinin meseleleri ve içeriğini neredeyse bir dinler tarihçisi kadar çalışma alanı haline getirmiş Timothy Insoll’den burada özel olarak bahsetmek gerekir. Avrupa Prehistoryası olduğu kadar Türkiye Prehistoryası’nda da çok sayıda çalışmalar yürütmüş ve arkeoloji ile sembolizm ve dinsel inançlar ilişkisi konusunda çok sayıda ürün vermiş ünlü arkeolog Ian Hodder özellikle de Neolitik dinsel inançlarının anlaşılmasında başlıca yapı taşlarından birini oluşturmaktadır.

Söz konusu bilim insanları arasında arkeolojik çalışmalar içinde dine en çok hakkını veren ve terim olarak rahatlıkla kullanan Insoll olmuştur. Renfrew arkeolojik çalışmalar ve din çalışmaları ilişkisini kült arkeolojisi olarak kullandığı gibi din arkeolojisi olarak da tanımlamış ve arkeolojik kazılarda dinin tespit edilebilmesi için gözetilmesi gereken bazı kriterler

²⁵ Mehmet Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987); Süleyman Hayri Bolay, “Adem”. TDV, İslam ansiklopedisi, Erişim 19 Eylül 2024.

saptamıştır²⁶. Süreçsel-sonrası ve yorumlamalı arkeoloji akımının temsilcilerinden Hodder ise insanı zihinsel bir varlık olduğu gibi ruhsal bir varlık olarak da tanımlamış ve sembol üreten bu ruhsal varlığın dinsel inançlarını ilk dönem eserlerinde daha çok sembolizm olarak tanımlasa da yakın dönem eserlerinde “din” terimini kullanmaktan kaçınmamıştır. Dinsel inançların materyal kültüre yani arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan somut kanıtlara yansıyan yönüyle ilgili yakın tarihli bir hayli ürün veren arkeolog ve din araştırmacılarından biri de Nicola Laneri’dir²⁷. Kendisinin çalışmaları hem Neolitik Çağ’dan Demir Çağ’a kadar geniş bir zaman aralığını hem de bölgesel olarak geniş bir alanı Yakındoğu ve Akdeniz çanağını içermektedir. Ayrıca arkeolog ve Kutsal Kitap araştırmacısı Mark L. Wilson’ın Türkiye’deki antik Yahudi ve Hıristiyan yerleşmeleri, olay ve kişileri araştıran eserleri²⁸ ise, özellikle de ülkemizdeki Kutsal Kitap arkeolojisi çalışmalarına verilebilecek en kapsamlı ve önemli örnekleri oluşturmaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu arkeolojisi uzmanı bilim insanlarından Oktay Belli’nin önderliğinde ilki 2005 yılında, yedincisi ise 2023 yılında düzenlenen “Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu” konu ve bölge ile ilgili tüm formasyonlara ait çalışmaları düzenli toplantılarla bir araya getirmeyi ve yayınlamayı başarmıştır²⁹.

Günümüzde ülkemizdeki Neolitik Çağ araştırmaları arasında en çok ses getiren ve sonuçları merakla beklenen Güneydoğu Anadolu arkeoloji çalışmalarında ise ortaya çıkarılan dinsel inançlarla ilgili çok sayıda kanıt olmasına rağmen, alanda çalışan bilim insanlarının din arkeolojisi ve çalışmaları konusuna en azından şimdilik kayıtsız oldukları görülmektedir³⁰.

Din bilimleri açısından konuya baktığımızda, bazı arkeolojik ve antropolojik verilerle uyumlu tefsirler yapan ilahiyatçı Süleyman Ateş³¹ ve yayınlarında arkeolojik verileri kullanan dinler tarihçisi Ekrem Sarıkçıoğlu’ndan³² özel olarak bahsetmemiz gerekir. Dinler tarihçileri arasında Şinasi Gündüz yeni arkeolojik verilere ve dinin en erken formlarına ve en eski insanla birlikte her dönemde bir dinsel inancın varlığına vurgu yapmış³³, arkeolog ve dinler tarihçisi Kürşat Demirci her iki bilim dalını eserleri ve söyleşilerinde birleştirmeyi başarmış³⁴ ve Bilal Toprak ise ilahiyat kökenli bir bilim insanı olarak arkeolojiyi özellikle de tarihöncesi dönemleri doktora ve diğer çalışmalarının odağına almıştır³⁵. Dünyada dinler tarihi ile arkeolojiyi ideal bir biçimde harmanlayan ve kendi dönemindeki tüm arkeolojik verileri kullanmayı başaran Mircea Eliade belki de arkeoloji ve dinler tarihi alanlarında en çok eserlerine başvurulan dinler tarihçilerinden birisidir.

²⁶ Renfrew –Bahn, *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*.

²⁷ Nicola Laneri (ed.), *Defining the Sacred, Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East* (Oxford: Oxbow Books, 2015); Nicola Laneri, *From Ritual to God in the Ancient Near East: Tracing the Origins of Religion* (Cambridge University Press, 9 May 2024).

²⁸ Wilson, *Biblical Turkey*.

²⁹ ISMANA 2023: 7th International Symposium on Mount Ararat and Noah’s Ark <https://ismana.agri.edu.tr/detail.aspx?id=25&bid=2&tid=6&dil=en-US>

³⁰ Necmi Karul vd. “TAŞ TEPELER ‘Büyük Dönüşümün Coğrafyası’”, (Moderatör: Murat Başlar, Arkeolojihaber. Video Kaydı, Etkinlik 4 Kasım 2022).

³¹ Süleyman Ateş, *Kur’an’da Peygamberler Tarihi* (İstanbul: Bağımsız Gazeteciler ve Yayıncılık, 2002).

³² Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*.

³³ Gündüz, *Dünya Dinleri*.

³⁴ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002); Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Tanrılar, Ritüel, Tapınak* (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2013); Kürşat Demirci, “İnternet söyleşileri / dersleri”. Erişim 12 Haziran 2024.

³⁵ Toprak, *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe*; Toprak, “Gordon Childe Arkeolojisinde Dinin Problematik Rolü”.

Arkeoloji Özelinde Dinler Tarihi ile İlişki Sorunsallarına Örneklemeler

Yukarıda hem arkeoloji hem de dinler tarihi cephesinden bazı temel sorunlardan ve bakış açılarından örnekler verdik. Ancak bir arkeoloji bilim uzmanı olarak bu konudaki daha detaylı sorunsalları burada ele almakta fayda görüyorum.

Zihniyet sorunsalı: Arkeoloji ve din bilimleri ilişkisinin inşa edilmesinde bahsi geçen sorunsallardan belki de en önemlisi, arkeologların dine karşı olan yaklaşımlarıdır. Din arkeolojisi uzmanlarından Insoll'un ifade ettiği gibi, eğer bir bilim insanı dine karşı mesafeli ise veya önemsiz görüyorsa, bu durumu kaçınılmaz olarak arkeolojik çıkarımlarına yansıtacaktır.³⁶

Şahsi deneyimlerime dayalı olarak bazı bilim insanlarının ise “din” olgusunu terim olarak bile kullanmaktan imtina ettiğini ve bu terimini kullananları belli bir zihniyetin temsilcisi olarak gördüğünü belirtmem gerekir.³⁷ Halbuki belki son 10-15 yıldır özellikle de Neolitik Çağ araştırmaları ve yayınlarında³⁸ veya arkeoloji türlerinden biri olarak “Din ve Kült Arkeolojisi” başlığıyla³⁹ uzun yıllardır pek çok yayında ve çalışmada “din” terimine rastlamaktayız.

Ayrıca şu da var ki arkeolojik bir buluntu veya eylem, kontekstin daha detaylı ve istatistikî metotlarla incelenmesi, araştırmacının perspektifi ve yeni arkeoloji akımlarına yani bir bakıma “yorumlayıcı”ya bağlı olarak farklı anlam ve içerikler kazanabilmekte ve anlam ve eksen kayması yaşanabilmektedir. Esasında bir olaya veya olguya farklı perspektiflerden bakmak ve yorumlamak, insan tabiatında ve diğer bilim dallarında da var olan kaçınılmaz bir özelliktir. Zira arkeolojide belki son 40-50 yıldır süreçsel-sonrası ve yorumlayıcı arkeoloji akımının etkisiyle, tek ve sabit bir geçmiş okuması yapılamayacağına, geçmişin de taraflı ve öznel bir biçimde farklı bilim insanları veya kesimler tarafından farklı yorumlanabileceğine dair bir yaklaşım bir hayli taraftar bulmuştur.⁴⁰ Bu anlayışın savunucularından biri olarak arkeoloji uzmanlarının din ile ilgili farklı bakış açılarına sahip olmasını olağan buluyorum. Bununla birlikte, arkeolojik kanıtlar arasında bir buluntu, olgu veya eylemin din ile ilgili

³⁶ Insoll, “Kült ve Din Arkeolojisi”.

³⁷ Yaklaşık on sene önceki bir makalemin başlığında “din” terimini kullandığım için ağır bir eleştiri yağmuruna tutulmuş ve bir ideolojinin temsilcisi olmakla itham edilmiştim. Bu durum arkeolojide “din” ile ilgili araştırma yapılmasında zihniyetle ilgili de bir problem olduğunun en çarpıcı örneklerinden biri olmuştur. Halbuki makalenin giriş kısmında, başlıkta neden din teriminin kullanıldığı ve mantığı ile ilgili tartışmalı bir kısım vardı. “Din” terimi iddia edilen “maksat” ve eğilimle söylenmemiştir. Kaldı ki yapılan bir çalışma öznel bir bakış açısıyla yapılmış bir değerlendirme de olabilir. Bir bilim insanı belli bir fikri savunduğu bir makale yazarken bilimsel metotları doğru bir biçimde kullandıysa ve argümanlarının bunun üzerine inşa ettiyse, bunun makaleyi değerlendirenler tarafından ağır bir biçimde ve “tarafdarlık/müritlik” suçlaması ile eleştirilmesi gibi bir duruma neden olmaması gerekir. Hele ki böyle bir gerekçenin doçentlik jürisinde bir eleştiri ve itham konusu olması ve gerçekten de çok sayıda atf alan kapsamlı bir makalenin sıfır puanla değerlendirilmesi ise gerçekten de ülkemizdeki bilimsel zihinlerin ve niyetlerin tıkanıklığına işaret etmesi açısından oldukça üzücüdür. Yukarıda verdiğim örnekte arkeologların din ile ilgili olumsuz bakış açılarının yorumlarına yansımaları durumu, bu defa akademik ilerleme ve değerlendirme kriterlerine yansımış görünmektedir.

³⁸ Bkz. Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Hodder, *Religion at Work in Neolithic Society*; Hodder, *Religion, History and Place in the Origin of Settled Life*.

³⁹ Renfrew, *The Archaeology of Cult*; Renfrew, “The Archaeology of Religion”; Insoll, *Archaeology and World Religion*; Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*; Insoll, *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*; Insoll, “Kült ve Din Arkeolojisi”

⁴⁰ Hodder, “Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji”; Özdoğan, *50 Soruda Arkeoloji*; Renfrew –Bahn, *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*.

olduğu açıkça belliyken ona illaki başka bir terim bulmaya çalışmak veya din terimini kullananları ağır eleştirilere maruz bırakmak pek de olağan bir durum olarak görülmemelidir.

Arkeolojinin alanına girdiği açıkça belli olan “din ve kült arkeolojisi” yukarıda açıklanan “zihniyet” gibi nedenlerle uzun bir süreç boyunca büyük oranda görmezden gelinse de,⁴¹ yakın zamanda özellikle de ülkemizdeki Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Neolitik Çağ’a tarihlenen arkeolojik çalışmalar ve keşifler, söz konusu arkeoloji türlerine daha bütüncül yaklaşılması, yani farklı bilim dallarının bu konuda ortak çalışmalar yürütmesi⁴² ve bu alanda yöntem ve kuramların yeniden düşünülmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çatalhöyük’te gerçekleştirilen “Templeton Projesi” de⁴³ bunun en iyi ve verimli örneklerinden biri olmuştur.

Söz konusu projeyi biraz daha açmak gerekirse; yukarıda sözü edilen tartışmalar Çatalhöyük Kazı ve Araştırma Projesi’nde üç yıl boyunca farklı sosyal bilimcilerin arkeologlarla sahada ve masa başında gerçekleştirdikleri “Templeton Projesi”nde masaya yatırılmış ve aynı arkeolojik kanıtlar farklı formasyonlar ve bakış açıları tarafından farklı yorumlanmış, kimi araştırmacı belli bazı olgular için “din” terimini kullanmakta sakınca görmeyip bu konudaki argümanlarını ortaya koyarken, kimisi bu kadar erken bir dönemde “din” olgusunun geçerli olamayacağını öne sürmüştür.⁴⁴ Ancak sonuç olarak söz konusu bilim insanlarının Templeton Projesi neticesinde yayınladıkları üç farklı kitabın başlığında “din” ve “kutsal” terimini kullanmak konusunda uzlaştıkları anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili bir diğer bakış açısı sorunsalı da yukarıdaki paragrafta dile getirildiği gibi karmaşık olmayan toplumlarda, örneğin yazı öncesi toplumlarda din olgusunun var olmadığını, bu nedenle din terimini kullanmaktansa onun yerine daha çok metafizik, aşkınlık ve doğaüstü ile ilişkiler gibi kavramların kullanılmasının öne sürülmesidir.⁴⁵ Ancak şu da vardır ki Neolitik toplumların karmaşık bir zihinsel ve sosyal yapıda oldukları her geçen gün daha çok arkeolojik kanıtlarla anlaşılmaya başlanmıştır. Ayrıca “din” teriminin doğaüstü, aşkın ve kutsalla ilişkili tüm olgularda her şeyi kapsayan büyük bir şemsiye gibi kullanılabileceği de daha önce öne sürülmüştür.⁴⁶

Aslında yukarıda bahsedilen arkeoloji camiası açısından ele alınan “din” terimi üzerine sorgulamalar farklı nedenlerle olsa da “din” kavramının kullanılmasının sınırlayıcılığına vurgu yapılması konusunda din fenomenologları ile benzemektedir. Zira din fenomenologları “tanrı” veya “din” kavramlarının sınırlayıcı olduğunu düşünürler ve bunun yerine Rudolf Otto başta olmak üzere “kutsal” tabirini kullanırlar.⁴⁷ Belki de arkeolojinin dinler tarihi ve din fenomenolojisinden faydalanacağı en önemli yaklaşım, bu dışarıdan ve sınırlı olmayan bakış açısıdır.

⁴¹ Insoll, “Kült ve Din Arkeolojisi”.

⁴² Toprak, *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe*

⁴³ Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Hodder, *Religion at Work in a Neolithic Society*; Hodder, *Religion, History and Place in the Origin of Settled Life*; Ian Hodder (ed.), *Violence and the Sacred in the Ancient Near East: Girardian Conversations at Çatalhöyük* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

⁴⁴ Ian Hodder, “Probing religion at Çatalhöyük”, *Religion in the Emergence of Civilization, Çatalhöyük as a Case Study*, ed. Ian Hodder (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 14-18.

⁴⁵ Bkz. Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*.

⁴⁶ Serap Özdöl, “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’da Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVI/1 (2011).

⁴⁷ Adam, *Dinler Tarihi*, 27-29.

Dinsel unsurların yalnızca sosyolojik ve ideolojik olarak yorumlanması:

Arkeolojide ortaya çıkarılan mevcut dinsel kanıtların sosyoloji ve antropoloji gibi bilim dallarının yanı sıra doğrudan din bilimleri açısından da incelenmemesi bir başka sorunsalı oluşturur. Özellikle de tarihöncesi süreçlere ait kazılarda saptanan dinsel inançlarla ilgili buluntular ve pratikler yorumlanırken daha çok söz konusu öğelerin toplumsal ideoloji, düzen, idame ve bellek aktarımı gibi işlevleri ve faydaları üzerinde durulması, yani sosyolojik olarak yorumlanması ve çıkarımlar yapılması eğilimi hakimdir.⁴⁸ Örneğin Çatalhöyük'te yapılan kazılarda varlığı saptanan dinsel olguların yapısı, nitelikleri ve anlamını çözümlenmekten ziyade çoğunlukla sosyolojik olarak değerlendirildiğine tanık oluruz. Halbuki kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan diğer buluntuları, örneğin insan, bitki ve hayvan kalıntıları, taş aletler ve seramik gibi buluntuları arkeolojinin kendi metodları içinde incelemeye gayret ederken aynı zamanda biyoloji, antropoloji, jeoloji gibi bilim alanlarının bazı temel esasları ve verilerinden yararlanmayı ihmal etmiyorsak, saptanan dinsel unsurlar üzerinde de dinler tarihinin yöntemleri üzerinden ayrıntılı analizler yapabilmeliyiz.

Kazılarda ortaya çıkarılan kutsalla ilişkili kanıtları sadece sosyolojik yorumlamalar ve terimlerle değerlendirdiğimizde, yazı öncesi kültürlerin dinsel inançlarını gereğince tanımlayamaz ve aktaramaz, yalnızca arkeolojik bir kültür üzerinde “din sosyolojisi” yapmış oluruz. Oysaki tarihöncesi kültürler için dinsel öğelerin yalnızca din bilimleri ve dinler tarihi bağlamında “dinsel olanı” tanımlamak için de incelenmesi ve “din” olgusunun tanımı, öğeleri, sınıflandırılması ve terminolojisi bağlamında kendi formasyonu içinde anlamaya gayret edilmesi oldukça önemlidir. Ayrıca yine “eski insan”ı gereğince tanımak istiyorsak dinin sosyolojik ve ideolojik boyutlarının ötesinde, ruhsal yapıyı besleyen ve güçlendiren yani psikolojik ve varoluş/yok oluş gibi yani felsefi ve ontolojik kaygılara da karşılık verebilen bir olgu olduğu gerçeğiyle birlikte değerlendirmeliyiz.

İfade ve terminoloji meseleleri: Arkeoloji ve dinler tarihi alanları arasındaki ilişki ve iş birliğinin tam manasıyla inşa edilememiş olması; farklı kesimler ve bilim alanları tarafından abartılı, spekülatif veya oldukça yetersiz yorumlar yapılması ve terminolojiler kullanılmasına ve aynı zamanda bilgi kirliliğine neden olmaktadır. Hatta terminoloji kullanımı konusunda arkeologlar büyük sıkıntı yaşamakta ve nasıl ifade edeceklerini bilemediklerini veya daha iyisini bulamadıkları için dinsel her öğeye “Şamanizm” gibi terimler kullandıklarını ifade etmekte veya daha anlaşılır ve ortak terimler kullanım çağrısı yapmaktadırlar.⁴⁹ Bir başka deyişle terminoloji kullanımı konusunda kısırlık ve yetersizlik yaşamaktadırlar.

Zira arkeolojik bir kalıntı; ayin, sunu ve bir topluluğa ait olma gibi dinin öğelerine sahipken veya doğüstü/kutsal ile kurulan ilişkileri sergiliyor ve ölüm sonrasına ait tasavvurları içeriyorken “dinsel inanç” yerine “sembolizm” ve “ritüel” terimlerini kullanmak ve yine aynı şekilde binlerce yıllık ve doğadaki hemen her unsurun ayrı ayrı kutsandığı tüm Prehistorik dinsel inançları yalnızca “Şamanizm” şeklinde tek bir terime sığdırmak eski insanın dinsel inançlarını tanımlama, ifade etme ve aktarma konusunda önemli sorunların varlığına işaret eder. Bu konu dinler tarihçilerinin de dikkatini çekmiştir.⁵⁰

⁴⁸ Örneğin bkz. Ian Hodder editörlüğünde hazırlanan “din” başlıklı yayınlar ve Atakuman, *Arkeolojide Ritüel ve Toplum*; Büyükkarakaya – Aksoy, *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*.

⁴⁹ Mehmet Özdoğan, “Kültür Turizmi Sohbetleri / Göbeklitepe Kültürü” (Düzenleyen: Faruk Pekin, TÜRSAB, Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği, Video Kaydı, Etkinlik 13 Mayıs 2019).

⁵⁰ Bilal Toprak, “Şamanizm: Muğlak Bir Kavramın Anatomisi”, *Milal ve Nihal* 17 /1 (2020).

Bahsi geçen sorunsala ilişkin örnek vermek gerekirse, mevcut arkeolojik kanıtlardan anladığımız kadarıyla Güneydoğu Anadolu Neolitikindeki çağdaş topluluklar dinsel inançlarında birbirinden farklı öğeleri ve sembolleri ön plana çıkarmış görünmektedirler. Bu durum hem bölge hem de zaman ölçeğinde karşımıza çıkar. Örneğin Neolitikin erken safhalarında Dicle Havzası ile Fırat Havzası arasındaki yerleşmelerde kutsal yapılar ve iç donanımları, sembolleri ve ölü gömme uygulamaları gibi konularda bölgesel farklılıklar göze çarpmaktadır⁵¹ Aynı şekilde Neolitikin erken safhaları ile geç safhaları arasında da yine kutsal yapıların ev ölçeğine taşınması ve dünyevi ile uhrevi arasındaki ayrımın ortadan kalkması gibi zaman içinde bazı farklılıkların oluştuğu gözlenmiştir.⁵²

Dolayısıyla farklılıkların hem zaman hem de bölge ölçeğinde bu denli derin olduğu bir tabloda, tarihhöncesi dinsel inançları bu her iki unsuru gözetenek doğru bir biçimde tanımlamak ve yorumlamak bir hayli dikkat edilmesi gereken bir durumdur.

Bilimsel projelere dahil edilmemesi: Güneydoğu Anadolu'daki Taş Tepeler Projesi yaklaşık on iki bin yıl önceki Neolitik kültürleri anlayabilmek açısından günümüzde ülkemizdeki en önemli projelerden biri olarak kabul edilebilir. Bu projede Neolitik insanın dinsel inanç ve uygulamalarıyla ilişkili çok sayıda arkeolojik kanıt ortaya çıkarılmış olsa da Proje dahilinde sosyoloji, antropoloji, etnoloji, kültürel miras yönetimi gibi sosyal bilimler ve çok sayıda fen bilimleri yer alırken, “dinler tarihi veya din bilimleri” alanına bu multidisipliner Projede yer verilmemiş olması da önemli bir sorundur.⁵³ Zira söz konusu yerleşmelerde ortaya çıkarılan kalıntılar, örneğin Göbeklitepe ve Karahantepe'yi ziyaret edenlerin görecekleri eserler büyük oranda dönemin dinsel inançlarını yansıtmaktadır.⁵⁴ Söz konusu eserlerin ve ortaya çıkarılan arkeolojik verilerin, arkeoloji ve dinler tarihi perspektifinde bilimsel verilerle tanımlanması ve ifade edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Günümüzde arkeoloji ve dinler tarihi birbirlerinin verileri, terimleri ve yorumlarına daha fazla ihtiyaç duyar hale gelmişlerdir. İnsan kültürü ve dinsel inançların serüveni arasında derin bir ilişki ve etkileşim ağının varlığı her geçen gün daha fazla arkeolojik çalışmayla gün yüzüne çıkmaktadır. Özellikle de ülkemizde Göbeklitepe ve çevresindeki diğer Neolitik Çağ yerleşmelerinde ortaya çıkarılan zengin ve karmaşık sembolik eserler, ölüm uygulamaları, anıtsal kutsal yapılar, topluluğa ait standartlaşmış ayinsel düzenlemeler ve yerleştirmeler gibi bulgular yaklaşık on iki bin yıl öncesinden itibaren sistemli dinsel inançların varlığını göstermektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kazı çalışmaları yürüten bilim insanları, Neolitik yaşam biçimini ve yerleşikliği başlatan nedenler arasında eskiden öne sürüldüğü gibi tarım ve hayvan evcilleştirmeye başlayan üretim ve beslenme modeli veya çevresel

⁵¹ Eylem Özdoğan – Necmi Karul, “Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Araştırmalarının Dünü-Bugünü”, *Arkeoloji ve Sanat* 163 (Ocak-Nisan 2020); Necmi Karul, “Karahantepe-Taş Tepeler Bulgularının Önemi”, Siyasal Bilimler Fakültesi, Ankara Üniversitesi. “Arkeopolitics 2022-2023 Toplantıları/23 Mayıs 2023 - VIII. Toplantı”, (Görüşmecisi: Erdem Denk, Video Kaydı, Görüşme 23 Mayıs 2023).

⁵² Özdöl-Kutlu, “Erbaba'dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek ve Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel”.

⁵³ Karul vd. “TAŞ TEPELER ‘Büyük Dönüşümün Coğrafyası’”.

⁵⁴ Özdöl-Kutlu, “Neolithic Age and Faith Tourism”.

koşullardan ziyade, sosyal çevre, psiko-kültürel olgular, sembolik ve bilişsel dönüşümler ve dini ideolojilerin daha belirleyici olduğunu ifade etmektedirler.⁵⁵

Tarihsel sürece bakıldığında, arkeoloji ile din bilimleri ilişkisi arkeolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmaya başladığı XIX. yüzyılda oldukça belirgindi. Kutsal metinlerde bahsi geçen olay, yer ve kişi adlarının gerçekliğini ispat edebilmek oldukça önemli bir motivasyon kaynağı olmuş ve buna bağlı arkeolojik kazılar gerçekleştirilmişti. Bununla birlikte özellikle XX. yüzyılın başlarında arkeolojiyi etkileyen Marksist ve pozitivist felsefi akımlar ve anlayışlar bu iki alan arasındaki ilişkinin arasının büyük ölçüde açılmasına neden olmuştur. Her iki bilim dalı XX. yüzyılın son çeyreğindeki bilişsel, süreçsel-sonrası (art-süreçsel / *post-processual*), yorumlamalı, sembolik ve yapısalcı arkeoloji gibi akımların arkeolojiyi etkilediği döneme kadar birbirlerine mesafeli durmuşlardır. Söz konusu akımlarla birlikte değişen arkeoloji anlayışı ve aynı zamanda yukarıda bahsi geçen Neolitik Çağ ile ilgili arkeolojik keşifler her iki alanı tekrar birbirine yaklaştırmaya başladıysa da hâlâ ilişkinin ve karşılıklı veri akışının istenilen ve gereken düzeye geldiği söylenemez.

Çoğu din bilimci insanın her zaman “homo religiosus” ve bilincinin yapısı içinde “kutsal” kavramına sahip bir varlık⁵⁶ olduğunu, dinlerin arketiplerinin tarihöncesi uzak geçmişte ortaya çıktığını,⁵⁷ ayrıca insanlık tarihi ve kültürünü anlamının yolunun, dünya dinlerini incelemek ve anlamakla mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Arkeolojik çalışmalar; kültür, dinsel inançlar ve sanat gibi unsurların birbirlerine koşut geliştikleri ve adeta birbirlerine şekil verdiklerini ve özellikle Neolitik Çağ ile birlikte karmaşık toplumların ortaya çıkmasında “din”in büyük bir rol oynadığını her geçen gün daha çok kanıtla gün yüzüne çıkarmaktadır. Söz konusu araştırmalar; din, kültür ve uygarlaşmanın önemli unsurlarından biri olan ekip-biçme arasındaki derin ilişkiyi hem arkeolojik kanıtlarla hem de batı dillerindeki “cult”, “culture” ve “cultivate” sözcükleri arasındaki bağlantı dikkate alındığında etimolojik olarak da açıkça ortaya koymaktadır. Görünüşe göre “uygarlığın” doğuşunda ve Neolitik Dönem’in belli dinamikleri ve parametrelerinin oluşumunda insanoğlunun kutsala ilişkin ürettiği düşünceler ve dinsel inançlar başlıca etken olmuştur. Gerçekten de arkeolojik tecrübe aslında bir bakıma dinler tarihi alanında dolaşmak gibidir. Ortaya çıkarılan mezarlar, tapınaklar, heykeller, resimler, kap kacak ve hatta seküler amaçlı görünen Yunan dünyasındaki stadyumlar, tiyatrolar, meclis binaları gibi kamusal yapılar bile ya din/kutsal ile ilişkili veya doğrudan kutsalı sembolize etmek için yapılmıştır.

Dinsel inançların kutsal, sembol, inanç, topluluk, ayin, kutsal mekân, sunu, kurban gibi öğeleri başta olmak üzere, ölüm ve mezar uygulamaları ve öteki dünya olgusu ve kimi zaman tarihöncesi dinsel inançlar için kullanmak durumunda kaldığımız şamanizm, totemizm, animizm, ata kültü gibi kavramlar arkeoloji ve din bilimlerini karşılıklı veri ve terminoloji alışverişi konusunda beraber yol almaya zorlar. Bu zaruriyet tarihöncesindeki yoğun sembolizm evresinde kendini daha da hissettirir. Çoğu sosyal bilimciye göre sembollerden ibaret olan dini anlamının yolu, bu sembollerin anlamını çözmekten geçer. Dolayısıyla

⁵⁵ Özdoğan, “Kültür Turizmi Sohbetleri / Göbeklitepe Kültürü”; Özdoğan – Necmi Karul, “Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi”; Karul, “Karahantepe-Taş Tepeler Bulgularının Önemi”.

⁵⁶ Bkz. Eliade tüm yayınlar.

⁵⁷ Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, 270.

⁵⁸ Smart, *The Religious Experience of Mankind*, 3; Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, 11; Gündüz, *Dünya Dinleri*, 15.

arkeolojide sembolik maddi kültürü deşifre etmeye ve anlamaya çalıştığımızda aslında ilgili dönem kültürlerine ait dinsel inançların dünyasına da sızmış oluruz.

Yukarıda ortaya konulan tabloya göre; arkeoloji biliminin, dinler tarihindeki karşılaştırmalı, olgusal ve analitik çalışma yöntemleri ve terminolojiye ilişkin bilgi edinmeden, ortaya çıkardığı dinsel inançlarla ilgili kanıtları tanımlama, anlamlandırma ve aktarma güçlüğü çekeceği anlaşılmaktadır. Arkeologların geçmiş yaşamların arkeolojik kanıtlarla en zor anlaşılan kısmının “din” olduğunun altını çizdikleri de⁵⁹ unutulmamalıdır. Aslında arkeolojinin ilk dönemlerinde önemli bir itici güç olan dini metinler, zamanla arkeolojinin fen ve sosyal bilimlerdeki farklı alanlarla daha yoğun bir ilişki ağı gerçekleştirilmesiyle arkeoloji üzerindeki etkisini kaybetmiştir. Bununla birlikte özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinde insanın bilişsel ve ruhsal gelişmeler gösteren bir varlık olduğunu kabul eden süreçsel-sonrası ve yorumlamalı arkeoloji akımlarıyla, insanın doğüstü ve kutsalla ilişkilerini anlamaya çalışan bir alan olan dinler tarihi ile arkeoloji tekrar yakınlaşmaya başlamıştır. Sonrasında ise kült arkeolojisi, din arkeolojisi, ölüm arkeolojisi, sembolizm, ritüel, ölüm, büyü ve şölen uygulamaları gibi başlıklar ve içerikler dahilinde dinsel inançlarla ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan özellikle de yazı öncesi dinsel inançların sembolik dünyasını ortaya koyanlar arasında Renfrew, Cauvin, Insoll, Hodder, Laneri ve daha geç dönemlerin arkeolojisi ve din ilişkisini araştıranlardan ise Wilson ve Belli’yi özel olarak zikretmek gerekir. Dinler tarihi alanında ise hem dünya ölçeğinde hem de vaktiyle ülkemizde ortaya çıkarılan arkeolojik eserleri kendi alanı açısından inceleyen Eliade ve Anadolu’daki güncel arkeolojik verileri değerlendirenler arasında ise Demirci ve Toprak önemli isimleri oluşturmaktadır.

Arkeoloji cephesinde din olgusu karşısındaki kayıtsızlık ve hatta bazen doğrudan karşıtlık “zihniyet” içerikli önemli bir sorunsalı oluşturmaktadır. Aslında arkeolojik bir bulgu detaylı ve istatistikî metotlarla incelendiğinde, araştırmacının perspektifine bağlı olarak farklı anlam ve içerikler kazabilmekte ve önceki yorumlara göre anlam ve eksen kayması yaşayabilmektedir. Son yıllarda tek ve sabit bir geçmiş okuması yapılamayacağı, geçmişin de taraflı ve öznel bir biçimde farklı bilim insanları veya kesimler tarafından farklı yorumlanabileceğini savunan araştırmacılardan biri olarak, arkeoloji uzmanlarının din ile ilgili farklı bakış açılarına sahip olmalarını olağan buluyorum. Bununla birlikte, arkeolojik kanıtlar arasında bir buluntu, olgu veya eylemin dinsel inançlar ile ilgili olduğu açıkça belliyken ona zorla başka bir terim bulmaya çalışmak veya “din” terimini kullananları ağır biçimde eleştirmek pek de olağan bir tavır olarak görülmemelidir.

Arkeolojide dinsel inançlarla ilgili kanıtlara anlam yüklemek için abartılı veya tam tersi oldukça yüzeysel yorumlar yapılması ve bu kanıtları ifade edebilmek adına kullanılan terminolojinin oldukça yetersiz olması da arkeoloji ve dinler tarihi arasındaki ilişkinin tam anlamıyla inşa edilememiş olmasıyla ilgilidir. Terminoloji kullanımının kısırlığı konusunda arkeologlar da sıkıntı yaşamakta ve daha iyisini bulamadıkları için hemen her dinsel unsur veya olguya “Şamanizm” demek zorunda kaldıklarını ifade etmektedirler.⁶⁰ Ancak doğadaki hemen her bir unsurun ayrı ayrı kutsandığı veya yukarıda da ifade edildiği gibi bölgesel ve zaman ölçeğinde farklılıklar gösteren eski dinsel inançları tek bir terime sığdırmak söz konusu inançları tanımlama, ifade etme ve aktarma konusunda önemli sorunların varlığını gösterir.

⁵⁹ Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Renfrew –Bahn, *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*; Insoll, “Kült ve Din Arkeolojisi”.

⁶⁰ Özdoğan, “Kültür Turizmi Sohbetleri / Göbeklitepe Kültürü”.

Dolayısıyla farklılıkların içerik, zaman ve bölge ölçüğünde ne denli derin olduğunun farkında olarak söz konusu dinsel öge ve olguları gereğince tanımlamak ve yorumlamak son derece üzerinde durulması gereken bir durumdur.

Hem arkeoloji hem de dinler tarihini ilgilendiren bir diğer sorunsal da karmaşık olmayan toplumlarda dinsel inançların sistematik olmadığı ve bu nedenle din teriminin kullanılmaması gerektiği savı ile ilgilidir. Farklı nedenlerle olsa da “din” kavramının sınırlayıcı olduğu konusunda arkeologlar ile din fenomenologları benzemektedir. Bu nedenle çoğu arkeolog din terimini kullanmaktansa metafizik, aşkınlık, doğüstü ile ilişkiler ve sembolizm gibi kavramların kullanılmasını tercih etmiş, dinler tarihçileri ise “tanrı” veya “din” kavramlarının yerine “kutsal” terimini kullanmıştır. Arkeoloji alanının dinler tarihinden faydalanacağı en önemli şey bu dışarıdan ve sınırlı olmayan bakış açısı olabilir.

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan dinsel inançlarla ilgili buluntular ve pratikler yorumlanırken söz konusu öğelerin toplumsal ideoloji, düzen, idame ve bellek aktarımı gibi işlevleri ve faydaları üzerinde durulması, yani daha çok sosyolojik çıkarımlar yapılması da bir başka sorunsalı oluşturur. Bu tür çıkarımlarla eski kültürlerdeki dinsel olguların yapısı, nitelikleri ve anlamını tam anlamıyla çözümleyemez, yalnızca arkeolojik bir kültür üzerinde “din sosyolojisi” yapmış oluruz. Eski kültürlerin dünyasını gereğince anlamak dinin sosyolojik ve ideolojik boyutlarının ötesinde, onun ruhsal yapıyı besleyen yani psikolojik ve varoluş/yok oluş gibi ontolojik kaygılara da karşılık verebilen bir olgu olduğu gerçeğiyle mümkün olabilecektir.

Ayrıca maddi kültür unsurlarını arkeolojik yöntemlerle incelerken biyoloji, antropoloji ve jeoloji gibi alanların temel verilerinden faydalandığımız gibi, bu kalıntıların yalnızca din bilimleri kapsamında “dinsel olanı” tanımlamak için de incelenmesi ve “din” olgusunun tanımı, öğeleri, sınıflandırılması ve terminolojisi bağlamında kendi formasyonu içinde anlamaya gayret edilmesi son derece büyük önem arz etmektedir.

Ülkemizde din bilimleri içindeki alt dallar arasında dinler tarihi, din sosyolojisi, din antropolojisi, din felsefesi, din etnolojisi, felsefe tarihi ve mantık yer almaktadır. Lisans anabilim dalları içinde mevcut olmasa da ülkemizde yalnızca Mardin Artuklu Üniversitesi’nde, Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programında yer alan “Din Arkeolojisi” dersi, ülkemizdeki arkeoloji ve dinler tarihi alanlarının yukarıda açıklanan birbiriyle ilişkisi ve veri alışverişi mecburiyeti bakımından son derece yerinde bir karar olmuş görünmektedir. Bu dersin başka üniversitelerin ilgili anabilim dalları içinde yaygınlaşması, hatta tek başına bir tezli yüksek lisans programı olarak açılması bizim gibi bir “Eski Dünya” ülkesinde adeta bir zorunluluk olarak görülmelidir. Arkeoloji bir bakıma dinler tarihinin somut maddi kanıtlarını ortaya çıkaran bir bilim dalıdır ve din bilimlerine kıymetli ve güvenilir bir kaynak akışı sağlar. Her iki disiplinin ortak çalışma yapması, insanlık tarihi ve kültürüne bütüncül olarak bakabilmek adına çok elzemdir.

Güneydoğu Anadolu’daki Taş Tepeler Projesi’nde multidisipliner çalışmalar içinde sosyoloji, antropoloji, psikoloji ve çok sayıda fen bilimleri yer alırken, “dinler tarihi veya din bilimleri” alanında herhangi bir uzmanın bu çok disiplinli çalışmada yer verilmemiş olması da dikkat çekici bir eksikliklerdir.⁶¹

Din bilimleri cephesine baktığımızda ise, özellikle yazı öncesi kültürlerin inançları konusunda kendi alışageldiği filolojik ve etimolojik veriler ve çalışma metodlarıyla ve yalnızca

⁶¹ Karul vd. “TAŞ TEPELER ‘Büyük Dönüşümün Coğrafyası’”.

psikoloji ve sosyoloji gibi alanların verileriyle ilerleyemediği için, söz konusu bilimlerin somut maddi kanıtlar bağlamında arkeoloji ile daha fazla yakınlaşmak durumunda olduğu açıktır.

Din bilimcileri, yukarıda da ifade edildiği gibi dinin insanlık tarihinin en başından itibaren var olduğunu, yani en eski insanın “dindar” olduğunu öne sürerler. Bununla birlikte insanlık tarihinin bu ilk dönemlerinin ne kadar eski olduğunu ifade etmeyip, arkeolog ve antropologlar tarafından tespit edilen uzun kültürel ve fiziki evrimsel sürece kayıtsız kalmaları ve uzak geçmişte bulanık bir süreç olarak görmeleri kronolojik ve tarihsel bilgi ve perspektif eksikliği yaratmaktadır. Din bilimcilerinin bu evrim / ilk insan / “Âdem” tartışmalarında daha gelenekçi olmaları, arkeolojik verilerden yeterince yararlanmalarını ve bu yorumlara güvenmeyip şüpheli yaklaşımları konuyu ve dönemleri kesin biçimde ele almalarına engel olmuş olabilir. Ancak diğer taraftan eğer dinler tarihçilerinin iddia ettiği gibi, insan en eski dönemlerden başlayarak dindar ise, bu uzak ve uzun geçmişte muallakta bırakılmaları beklenemez. Bir başka deyişle, din bilimcilerinin de arkeoloji ve antropoloji gibi sosyal bilimlerin ve genetik ve biyoloji gibi fen bilimlerinin verilerinden kültürel ve fiziksel gelişim ve değişim konusunda yeterince yararlanmaları gerekmektedir.

Din bilimleri açısından bir diğer sorunsal da bazı din bilimcilerin Kutsal Kitap meal ve tefsirlerinde ilk insan ve evrim gibi konuları doğrudan “literal” olarak yorumlayıp, sembolik ve mecazi bir anlam aramamalarıdır. Halbuki tüm metnin lafz olarak yorumlanması tarihsel ve arkeolojik verilerle örtüşmeyebilir, buna karşın bazı mecazi yorumlamalar tarihsel gerçekliklerde karşılık bulabilir.

Yukarıdaki tartışmaları ve temel mevzuları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde; dinin ilk insandan itibaren var olup olmadığı, tektanrı mı yoksa çok tanrı mı olduğu ya da başka bir deyişle dinsel inanç ve düşüncelerin izlediği serüven veya “ilk insan”ın kim olduğu gibi temel kültürel ve dinsel sorunsalları ne arkeoloji ne de din bilimleri somut maddesel kanıtlarla herhalde hiçbir zaman ortaya koyamayacaktır. Ne var ki öznel olarak “Yaratıcı” fikrini başa koyan ve onun insanı isterse aşama aşama evrimsel bir süreç dahilinde, isterse bir prototip “dindar” insan formunda yani “istediği biçimde” yaratmış olabileceğini düşünen bir bilim insanı olarak her iki bilim dalının da bu konuları anlamak adına birlikte gayret göstermesinin çok kıymetli ve zaruri olduğunu savunuyorum. Arkeoloji ve dinler tarihinin dinsel inançlarla ilgili ulaştığı sonuçların insanlık tarihi ve kültürünün “büyük resmine” ilişkin yeni okumalar ve değerlendirmelere neden olacağı aşikardır.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milevenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

Elektronik kaynakça

Görüşme / mülakat / sohbet video kaydı

- Karul, Necmi “Karahantepe-Taş Tepeler Bulgularının Önemi”, Siyasal Bilimler Fakültesi, Ankara Üniversitesi. “Arkeopolitics 2022-2023 Toplantıları/23 Mayıs 2023 - VIII. Toplantı, (Görüşmecisi: Erdem Denk, Video Kaydı, Görüşme 23 Mayıs 2023). <https://www.youtube.com/watch?v=mt6d5uAgwSk>.
- Karul, Necmi vd. “TAŞ TEPELER ‘Büyük Dönüşümün Coğrafyası’” (Moderatör: Murat Başlar, Arkeolojiker. Video Kaydı, Etkinlik 4 Kasım 2022). <https://www.youtube.com/watch?v=ueAUcFBCdjo>.
- Özdoğan, Mehmet. “Kültür Turizmi Sohbetleri / Göbeklitepe Kültürü” (Düzenleyen: Faruk Pekin, TÜRSAB, Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği, Video Kaydı, Etkinlik 13 Mayıs 2019). <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>.

Web adresleri

- Bolay, Süleyman Hayri. “Adem”. TDV, İslam ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr>. Erişim 19 Eylül 2024.
- Demirci, Kürşat. İnternet söyleşileri / dersleri. Erişim 12 Haziran 2024. https://www.google.com/search?q=k%C3%BCt%C5%9Fat+demirci&sc_a_upv=1&rlz=1C5CHFA_enTR924TR925&tbm=vid&prmd=ivnbtz&cei=T6RoZrmYOYGIxc8PiMWs6A0&start=0&csa=N&ved=2ahUKEwj5-9Kpo9SGAxUBRPEDHYgiC904ChDy0wN6BAgFEAY&biw=1440&bih=700&dpr=2
- KTB, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. “Taş Tepeler Büyük Dönüşümün Toprakları”. Erişim 20 Eylül 2023. <https://tastepeler.com/>.
- ISMANA 2023: 7th International Symposium on Mount Ararat and Noah’s Ark <https://ismana.agri.edu.tr/detail.aspx?id=25&bid=2&tid=6&dil=en-US>

Basılı kaynakça

- Adam, Baki (ed.). *Dinler Tarihi, El Kitabı*. İstanbul: Grafiker Yayınları, 2015.
- Atakuman, Çiğdem (ed.). *Arkeolojide Ritüel ve Toplum*. İstanbul: Ege Yayınları, 2019.
- Ateş, Süleyman. *Kur’an’da Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Bağımsız Gazeteciler ve Yayıncılık, 2002.
- Aydın, Mahmut. Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Aydın, Mahmut - Gündüz, Şinasi (ed.). *Din, İnanç ve Ritüel, Ekrem Sarıkoçlu’na Armağan*, İstanbul: Milet ve Nihal Yayınları, 2022.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam’da Evrimci Yararlı Teorisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Büyükkarakaya, Ali Metin – Aksoy, Elif Başak (ed.). *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*. İstanbul: Ege Yayınları, 2019.
- Cauvin, Jacques. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Çev. Trevor Watkins. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- _____. Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Tanrılar, Ritüel, Tapınak. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2013.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Dindışı*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- _____. *İmgeler Simgeler*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1. Basım, 1992.
- _____. Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / Cilt I, Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1. Basım, 2003.
- _____. *Arayış, Tarih ve Dinde Anlam*. Çev. Cem Soydemir. Ankara: Doğu Batı Yayınları, Nisan 2017.
- Gündüz, Şinasi. *Mitoloji ile İnanç Arasında. Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar*. İstanbul:

- Hikav Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, Kasım 2018.
- _____ (ed.). *Dünya Dinleri*. İstanbul: MiletNihal Yayınları, 7. Baskı, 2023.
- Hodder, Ian. *Symbols in Action*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- _____. (ed.). *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- _____. “Probing religion at Çatalhöyük”. *Religion in the Emergence of Civilization, Çatalhöyük as a Case Study*. ed. Ian Hodder. 1-31. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- _____. “Sembolik ve Yapısal Arkeoloji”. Çev. Selda Somuncuoğlu. *Arkeoloji Anabtar Kavramlar*. ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn. 234–339. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013.
- _____. “Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji”. Çev. Selda Somuncuoğlu. *Arkeoloji Anabtar Kavramlar*. ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn. 227-233. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013.
- _____. “The Role of Religion in The Neolithic of The Middle East And Anatolia With Particular Reference to Çatal Höyük”. *Paléorient* 37/1 (2011), 111-122.
- _____. (ed.). *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- _____. (ed.). *Religion, History and Place in the Origin of Settled Life*. Boulder: University Press of Colorado, 2018.
- _____. (ed.). *Violence and the Sacred in the Ancient Near East: Girardian Conversations at Çatalhöyük*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Insoll, Timothy. (ed.). *Archaeology and World Religion*. London: Routledge, 2001.
- _____. *Archaeology, Ritual, Religion*. London: Routledge, 2004.
- _____. (ed.). *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. New York: Oxford University Press, 2011.
- _____. “Kült ve Din Arkeolojisi”. çev. Selda Somuncuoğlu. *Arkeoloji Anabtar Kavramlar*. ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn. 185-190. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013.
- Ingman, Tara – Özbal, Rana. “Ölüm Arkeolojisinde Kuramsal Yaklaşımlar” *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*. ed. Ali Metin Büyükkarakaya ve Elif Başak Aksoy. 63-90. İstanbul: Ege Yayınları, 2019.
- Kolankaya-Bostancı, Neyir. “Paleolitik Çağ’da Ölüm ve Sembolizm” *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*. ed. Ali Metin Büyükkarakaya ve Elif Başak Aksoy. 189-216. İstanbul: Ege Yayınları, 2019.
- Laneri, Nicola. (ed.). *Defining the Sacred, Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*. Oxford: Oxbow Books, 2015.
- _____. *From Ritual to God in the Ancient Near East: Tracing the Origins of Religion*. Cambridge University Press, 9 May 2024.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din*. Çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1990.
- Morris, Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, Bir Giriş Metni*. Çev. Tayfun Atay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004.
- Özbudun, Sibel ve Uysal, Gülfem. *50 Soruda Antropoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2012.
- Özdoğan, Eylem – Karul, Necmi. “Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu’da Neolitik Araştırmalarının Dünü-Bugünü”. *Arkeoloji ve Sanat* 163 (Ocak-Nisan 2020), 1-28.
- Özdoğan, Mehmet. *Güneydoğu Anadolu’nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu Sıra No.14, Tübitak Matbaası, 2003.
- _____. vd. (ed.). *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- _____. vd. (ed.). *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- _____. vd. (ed.). *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012.
- _____. “Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10,500–2000

- bce)”. *The Cambridge World Prehistory*. ed. Colin Renfrew - Paul Bahn. 1508-1544. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. Chapter DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CHO9781139017831.094>, Edited Book DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CHO9781139017831>
- _____. *50 Soruda Arkeoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 7. Baskı, Ocak 2019.
- Özdöl, Serap. “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’da Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVI/1 (2011), 173-199.
- _____. “Erbaba’dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek ve Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel”, *Belleten* 293 (2018), 1-30.
- _____. “Anadolu Dinler Tarihi”. *Anadolu Uygarlıkları*. ed. Mehmet Işıklı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Dekanlığı Basımevi, 2018-22 (5. Baskı).
- _____. - Türksöy, Selcen Seda. “Kültür Turizminde Tarih Öncesi Arkeolojik Yerleşmeler Ve Göbeklitepe Örneği”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (Kasım 2021), 303-315. <https://doi.org/10.30794/pausbed.893680>.
- _____. “Neolithic Age and Faith Tourism”. *Anatolian Landscape and Faith Tourism: Ancient Times to Present Conference Proceedings*, 25-28 Ağustos, 2022, Volume 1, ed. Muharrem Tuna vd. 52-52. University of South Florida (USF) M3 Publishing, 2023. <https://digitalcommons.usf.edu/m3publishing/vol22/iss1/1>.
- Renfrew, Colin. *The Archaeology of Cult*. London: Thames and Hudson, 1985.
- _____. 1994. “The Archaeology of Religion”, *The Ancient Mind*. ed. Colin Renfrew - Ezra Zubrow. 47-54. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- _____. - Bahn, Paul. (ed.). *Arkeoloji Anabtar Kavramlar*. Çev. Selda Somuncuoğlu. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013.
- _____. - Bahn, Paul. *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*. Çev. Gürkan Ergin. İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, 2017 (ilk baskı 1991).
- Sarıçoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Tuğra Ofset, 2000.
- _____. *Din Fenomolojisi, - Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri* - Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Schmidt, Klaus. *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Smart, Ninian. *The Religious Experience of Mankind*. New York: Scribner, 1969.
- Temiztürk, Halil. “Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisinin Ortaya Çıkışı ve Metodolojik Tartışmalar”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 395-423. <https://doi.org/10.33415/daad.559227>
- Toprak, Bilal. *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe, Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- _____. “Gordon Childe Arkeolojisinde Dinin Problematik Rolü”. *Mukaddime*, 2022, 13(2), 467-489. doi: 10.19059/mukaddime.1175382
- _____. “Şamanizm: Muğlak Bir Kavramın Anatomisi”. *Milet ve Nihal* 17/1 (2020), 25-44. doi: 10.17131/milet.742221.
- Wilson, Mark. *Biblical Turkey: A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*. İstanbul: Ege Yayınları, 2020.